marife

Dini Araştırmalar Dergisi • Turkish Journal of Religious Studies

yıl / year: 12 • sayı / issue: 1 • bahar / spring 2012

ISSN 1303-0671 01

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

sahibi ve yazı işleri müdürü
owner and responsible manager
Abdülkadir Okumuşlar

editör
editor in chief
Doç. Dr. Fikret Karapınar

editörler kurulu
editorial board
Doç. Dr. Adem Şahin
Prof. Dr. Ahmet Çaycı
Prof. Dr. Ahmet Yaman
Prof. Dr. Cem Zorlu
Prof. Dr. Dilaver Gürer
Prof. Dr. F. Ahmet Polat
Prof. Dr. Hidayet Işık
Doç. Dr. Kamil Güneş
Prof. Dr. Mehmet Akgül
Doç. Dr. Muhammet Tasa
Doç. Dr. Muhiddin Okumuşlar
Doç. Dr. Seyit Bahçıvan

yardımcı editörler
co-editors
Arş. Gör. Ali Dadan
Arş. Gör. Feyza Demir
Yrd. Doç. Dr. Hatice Doğan
Arş Gör. Mesut Kaya
Arş. Gör. Necmettin Güney

Marife Dergisi ULAKBİM ve Akademia Sosyal Bilimler Indeksi (ASOS Index) tarafından taranmaktadır.

yazışma
contact address
Doç. Dr. Fikret Karapınar
Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Meram Yeni Yol Cd.
42090 Meram – Konya / Türkiye
+90. 332. 323 82 50

kurumsal web adresi
official web address
www.marife.org

e – mail
editor@marife.org
editormarife@gmail.com

ISSN: 1303-0671

• *marife dergisi,* dini araştırmalar alanında hakemli bir dergidir. Nisan, Ağustos ve Aralık (Bahar, Yaz ve Kış) aylarında olmak üzere yılda üç sayı yayımlanır. Dergi, Türkiye içinden ve dışından katkıda bulunanların bilimsel makale ve araştırma notlarını içerir. Gönderilen tüm makaleler hakem, danışma kurulu ve editörler kurulunun onayından geçerek yayımlanır.

• *marife journal,* is a refereed periodical in the field of religious studies. Published three times a year, in April, August and December (Spring, Summer and Winter). The journal contains a mixture of academic articles and reviews, from contributors both within and outside Turkey. All submitted articles are refereed.

iç düzen ve kapak
interior design and cover
Doç. Dr. Muhiddin Okumuşlar

kapak deseni
cover pattern
Selçuklu kapak içi

baskı & yönetim yeri
publishing & head office
sebat ofset matbaacılık
matbaacılar sitesi. 6. blok no: 2 Karatay
0332. 342 01 53 / KONYA / TÜRKİYE
KTB. S. No: 16198
Basım Tarihi: Eylül 2012

yıl / year: 12 sayı / issue: 1
bahar / spring 2012 KONYA

içindekiler

editörden

makaleler / articles

Arapça Öğretiminde Web Tabanlı Bir Ölçme Değerlendirme Sistemi Geliştirilmesi
Developing a Web-based Evaluation System for Arabic Language Teaching
Muhammet Tasa - Ayşe Zişan Furat 9-24

Muhammed Esed'e İki Haksızlık Örneği Esed'in Kur'ân Mesajı ile İlgili 'İntihal' ve 'Çarpıtma' İddialarının Tutarsızlığı
Two Wrongs Against Muhammed Asad
Hikmet Zeyveli 25-46

Birleştirilmiş Hadis Metinleri Üzerine Bir Deneme: Borçlunun Cenaze Namazı ile İlgili Rivâyet
A Study on The Combined Texts of Hadiths: a Narration About the Funeral Prayer for the Debtors
Nevzat Tartı 47-65

Râmûzü'l-Ehâdîs'in Türkçe Tercümeleri Üzerine Bir Değerlendirme
An Evaluation on Turkish Version of Ramuz Al-Ahadith
Macit Demirer 67-82

Nitelikli Din Görevlisi Yetiştirmede İlahiyat Fakültelerinde Sürdürülen Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinin Yeterliliği: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Konu Hakkındaki Düşünceleri
Competence of Faculties of Theology to Educate The Competent Religious Functionaries: A Study Based on the Opinions of the Students of the Faculty of Theology at Istanbul University
Ayşe Zişan Furat 83-110

Değişim Sürecinde Toplumsal Değerlerin Eğitiminde Din Eğitimi
Religious Education in the Education of Social Values in the Process of Change
Adem Korukcu 111-126

Hâris Bin Süreyc Hareketi
The Movement of Harith b. Surayj
Mehmet Dalkılıç 127-137

İlk Arap Fetihlerinde Deve ve Atın Rolü
Donald Routledge Hill Çev: Mehmet Nadir Özdemir 139-150

Tefsîrin Sakıncalı Yönlerinden Biri: Kötü Te'vîl
Yusuf el-Karadâvî Çev: Ramazan Şahan 151-184

Harflerin İsimleri, Yapıları ve Özellikleri
İbn Manzûr Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî Çev: Ali Çiftci 185-188

incelemeler / rewives

Hadis ve Bilim Adlı Çalışma Üzerine Bazı Notlar
Muhammed Enes Topgül 189-203

X. Gerede Hadis Meclisi Uluslararası İhtisas Toplantısı
Ömer Özpınar 205-210

Tanzimattan Cumhuriyete Osmanlı Modernleşme Sürecinde Kur'an ve Tefsir Çalışmaları
İsmail Çalışkan 211-215

Kur'ân-ı Kerîm Tilâveti Hakkında Sünnet-i Nebeviyye
Halîm Sâbit Şîbây Haz: Ali Çiftci 216-219

Hâris Bin Süreyc Hareketi

Mehmet Dalkılıç
Yrd. Doç Dr., Muş Alparslan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi Anabilimdalı Öğretim Üyesi
mdalkilic@hotmail.com

Öz
Hâris bin Süreyc, uzun yıllar Emevîler'e hizmet etmiş bir kişi idi. Özellikle 110/729 yılında Beykend'de Türk güçlerine karşı yapılan savaşta askerleri cesaretlendiren kişilerden biri olarak hatırlanır. Daha sonra 116/734 yılında Hâris bin Süreyc Horasan'da Emevî yönetimine karşı isyan etti. Fakat Horasan yöneticisi olan 'Âsım b. Abdullah onu, Merv'de mağlup etti. O, Esed bin Abdullah el-Kasrî zamanında tekrar isyan etti. İkinci defa mağlup oldu. Hâris bin Süreyc ve taraftarları Türgiş Hanı'na katıldı. Nasr bin Seyyâr Horasan yöneticisi olunca, Emevî halifesi Yezîd bin Velîd onu affetti. Böylece o, 127/745 yılında Merv'e geri döndü. Sonra Cuday el-Kirmânî ile birlikte Nasr bin Seyyâr'a karşı savaştılar. Ancak el-Kirmânî ile anlaşmadılar. Nihayetinde o, 128/746 yılında el-Kirmânî tarafından öldürüldü. Hâris'in kâtibi olan Cehm bin Safvân Mürcii idi. Bu yüzden o Mürcii mezhebinin bir üyesi olarak bilinir. Gerçekte ise; o, insanları Kuran ve Sünnete tabi olmaya çağıran dini bir ihyacıdır.
Anahtar Kelimeler: Hâris bin Süreyc, Emevîler, Mürcie, Horasan, Cehm bin Safvân.

The Movement of Harith b. Surayj
Harith b. Surayj was a man who served for Umayyads in several years. Especially He is mentioned as one of courageous warriors in the battle against the forces of Turks at Baykand in 110/729. After Harith b. Surayj rebelled in Khurasan against Umayyad administration in 116/734. But Khurasan Administrator, 'Asım b. Abdillah defeated him at Marw. He rebelled again during Asad b.'Abdallah Al-Kasri. He was defeated twice. Harith b. Surayj with his adherents joined the Khakan of Turgesh. When was Nasr b. Sayyar Khurasan administrator, Umayyad Caliphate Yazid b. Valid pardoned him. Thus He came back to Marw in127/745. After Harith b. Surayj with Djuday al-Kirmani fougt against Nasr b. Sayyar. But He did not agree with al-Kirmani. Eventually he was killed by al-Kirmani in 128/746. Harith's secretary; Djahm b. Safwan was Murdji'i. For his reason he is mentioned as a member of this sect. In fact he was a religious revivalist who called upon people to follow the Quran and Sunnah.
Key Words: Harith b. Surayj, Umayyads, Murdji'i, Khurasan, Djahm b. Safwan.

Atıf
Mehmet Dalkılıç, Hâris Bin Süreyc Hareketi, Marife, Bahar 2012, ss. 127-137

Giriş: Hâris Bin Süreyc

Horasan valisi 'Âsım bin Abdullah el-Hilâlî (116/734-117/735)[1] zamanında patlak veren bir isyan hareketi uzun yıllar Emevî yönetimini meşgul etmiş ve diğer muhalif hareketler için de ilham kaynağı olmuştur. İsyan hareketini başlatan kişi; bir dönem Emevî ordusu içerisinde yer almış olan Hâris bin Sureyc'ten başkası değildi.

Tam olarak ismi, Hâris bin Süreyc (Umeyr) bin Yezid bin Sevva bin Verd bin Mürre bin Süfyan bin Mücaşi olup[2] Horasan'a yerleşmiş bir Arap idi.[3] Babasının Basra şehrinde ikamet eden ve yıllık 700 dirhem 'atâ[4] alan bir kişi olduğuna dair rivayetler mevcuttur.[5] Ancak bizler Hâris'in geçmiş yaşantısına dair ayrıntılı bir bilgiye sahip değiliz. 110/728 yılında Horasan'a giden Hâris hakkında bilgilere bu andan itibaren sahip olmaktayız.[6]

Tarihi kaynaklara göre Hâris, gayrimüslim Türkler ile savaşmak için, Eşres bin Abdullah idaresinde gönderilen ordunun içerisinde yer alıyordu. Ordu Beykend'e doğru ilerlerken düşmanlar, Müslüman askerlerin su ikmal yolunu kesti. Kapatılan su yolunu açmak için harekete geçen askerler şiddetli susuzluğun da etkisiyle istenen başarıyı sağlayamadılar. İşte bu zor durumda Hâris bin Süreyc Müslüman askerleri savaşa teşvik edici ve onları cesaretlendirici bir konuşma yaptı. Konuşmanın da etkisiyle Müslüman askerler düşmana karşı direnç gösterdiler. Böylece düşman güçleri karşısında yok olmaktan kurtuldular.[7]

Hâris bin Süreyc her ne kadar Emevî ordusu içerisinde aktif olarak görev almış olsa da, Emevî iktidarının Arap olmayanlara karşı izlemiş olduğu politikalardan rahatsızlık duyuyor ve her türlü ayrımcılığı reddediyordu. O, haksız ve adaletsiz uygulamalara son verilmesi gerektiğine inanıyordu.

Horasan valisi Cüneyd bin Abdurrahman hastalanınca halife onu görevden alıp yerine 'Âsım bin Abdullah el-Hilâlî'yi tayin etti. Kısa bir müddet sonra Cüneyd hayatını kaybetti. Yeni vali, Cüneyd'in önemli adamlarından biri olan Hâris'i gö-

[1] 'Âsım bin Abdullah el-Hilâlî: Emevi halifesi Hişam bin Abdülmelik'in Cüneyd bin Abdurrrahman'ı azlederek yerine tayin ettiği Horasan valisidir. Ayrıntı için bk. Taberî, *Târîhu'l-Ümem* IV, 153; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* I, 975; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* I, 254.

[2] Belazürî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* XVI, 110. Belazürî eserinde bu şahsı "Hâris bin Şureyc" olarak zikretmişse de genel kabul olarak "Süreyc" ibaresini kullanmayı tercih ettik. Hâris bin Süreyc'in tam ismi hususunda ayrıca bk. Vloten, *Emevi Devrinde Arap Hakimiyeti,* s. 40-44; Kister, "Al-Harith b. Suraydj", *EI,* II, 223.

[3] Horasan bölgesinde iskân edilen Arapların önemli bir kısmı Irak'tan ve özellikle de bu bölgeyi fethetmek için gönderilmiş Basra'lı askerlerden oluşmaktaydı. Bk. Athamina, "Arap İskânı", *SAÜİFD.* yıl. 2000,3 S. 2, s. 204.

[4] 'Atâ: Hz. Ömer'in kurduğu divan teşkilatında feyden Müslümanlara yılda bir defa dağıtılan paraya, Emeviler ve Abbâsîler zamanında ise askerlerin maaşlarına verilen addır. Bk. Fayda, "'Atâ", *DİA,* IV, 32-33.

[5] Belazürî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* XII, 110; Sharon, *Revolt,* pp. 31, Kister, "Al-Harith b.Suraydj", *EI,* II, 223.

[6] Özkuyumcu, "Hâris b. Süreyc", *DİA,* XVI, 201.

[7] Taberî, *Târîhu'l-Ümem,* IV, 131; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* I, 960. el-Hâris bin Süreyc Müslüman askerlere moral olan şu tarihi sözü söylemiştir: "*Kılıçla ölmek dünyada da, Allah katında da susuzluktan ölmekten daha hayırlı ve sevaptır*".

revden aldı.[8] Bu gelişmeler üzerine Hâris, 'Âsım'a karşı isyan etti.[9] Rivayete göre, Hâris bin Süreyc ölen valinin yakın dostlarından biriydi. O'nun vefatı üzerine hareket geçerek Merverruz, Fâryâb, Mervez, Tâlikân ve diğer önemli Horasan şehirlerini ele geçirdi. [10] Muhtemelen yeni valinin Hâris bin Süreyc'i bulunduğu konumdan azletmesi üzerine isyan hareketi başlamıştır.

I. Hareketin Tarihsel Gelişimi

İsyanın başlangıç tarihi olarak 115/733[11] ve 116/734[12] tarihleri verilmektedir. 116/734 yılı genel kabul gören bir zamandır. Hâris bin Süreyc kısa bir zamanda bir çok insanı etrafında toplamayı başardı. Kısa zamanda çok sayıda insanın toplanması sebepsiz değildi. Şöyle ki; bölge halkı mevcut yönetimin kendilerine reva gördüğü ikinci sınıf insan muamelesinden ciddi olarak rahatsızlık duymaktaydı. Güngeçtikçe artan memnuniyetsizlik önceki halifelerden Ömer bin 'Abdülaziz'i ciddi anlamda rahatsız etti. Bu nedenle o, İslamı kabul eden insanların cizyeden muaf tutulması şeklinde bir girişime öncülük etti. İkinci girişim ise Horasân valisi Eşres bin Abdullah es-Sülemî tarafından başlatılmıştı. Ancak İslam'a büyük oranda geçişlerin olması ve buna paralel olarak vergi gelirlerinin azalması üzerine mevcut hükümet bu işten vazgeçmeye zorlandı.[13]

Başarısız girişimler bölge halkını sabrının taşmasına neden oldu. Nihayetinde 110-111/728-729 tarihlerinde Soğd bölgesinde geniş çaplı bir isyan hareketi başgösterdi.[14] Kaderin bir cilvesi olsa gerek, Hâris bin Süreyc, Soğd üzerine gönderilen ordu içerisinde görev yapmaktaydı. Yıllar sonra aynı Hâris, bu sefer Horasan halkı için hak, adalet arayan bir lider olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hâris bin Süreyc'i "Harici" olarak nitelendiren kaynaklara[15] ihtiyat ile yaklaşmak gerekir. Alioğulları taraftarlarını bir kenara bırakacak olursak Emevîlere karşı ciddi muhalefet yapan en önemli siyasi topluluk Hariciler idi. Dolayısıyla ortaya çıkan herhangi bir muhalif hareketin "Harici" orjinli kabul edilmesi o dönem için olağan bir durum idi. Göz önünde bulundurulması gereken şey; Hâris'in katı yorumlardan sıyrılmış bir din anlayışına sahip olmasıydı. Böyle bir zihni yapının "Harici" olarak nitelendirilmesinin doğru olmaması gerekir.

Horasan valisi isyan hareketini sona erdirmesi için önde gelen adamlarını Hâris'e gönderdi. Hâris bu çağrıyı kabul etmediği gibi gönderilen elçileri hapse attı.

[8] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 975.
[9] Belazürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, XII, 112.
[10] İbn A'sem el-Kûfî, *el-Fütûh*, III, 279; Wellhausen, *Arap Devleti*, s.221, Sharon, *Revolt*, s. 32; Kister, "Al-Harith b.Suraydj", *EI*, II, 223; Özkuyumcu, "Hâris b. Süreyc", *DİA*, XVI, 201.
[11] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 224.
[12] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 154; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I,975; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 254.
[13] Sharon, *Revolt*, s. 27-28. Ömer bin Abdülaziz'in genel politikası hakkında bk. Shaban, *Islamic History*, pp. 127-137.
[14] Ayrıntılı bilgi için bk. Taberî, *Târîhu'l-Ümem* IV, 129-135; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* I, 959-961; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 244.
[15] Ezdi eserinde Hâris'den bahsederken "el-Harici" tanımlamasında bulunuyor. Bk. Ezdi, *Târîhu'l-Mevsıl*, s. 37.
[16] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 154; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 975.

Hapse atılan kişiler bir yolunu bulup zindandan kaçarak Merv şehrine ulaştılar. Hâris'in kendilerine yaptıklarından bahsettiler. Bu durum Hâris aleyhine bir karalama kampanyasının malzemesi olarak kullanıldı.[16]

Hâris aşağı seviyedeki insanlar için eşitlik talebi ile ortaya çıkmıştı. Mevali için eşit haklar Hâris'in genel politkasının sadece bir parçasıydı.[17] Hâris aynı zamanda Allah'ın kitabı ve Peygamberin sünneti üzerine İslam'ı tekrardan tesis etmeye çalışan bir ihyacı idi.[18] Amacı mevcut iktidar ve yöneticilerin Kuran ve sünnet çizgisine dönmesiydi. Bu açıdan hareketin temel hedefi başlangıçta Emevî Devleti'ni yıkmak değildi.[19] Ancak Emevî yönetiminin karşısında istekleri karşılanmadığı takdirde savaşmayı göze almış bir lider vardı. Amacına ulaşmak için kararlıydı. Bu yüzden taraftarları ile birlikte harekete geçti. İlk hedef Belh şehri idi. O dönem Belh şehrinin yöneticiliğini Nasr bin Seyyâr yapmaktaydı. Hâris'in ordusu karşısında Nasr'ın ordusu fazla direnemedi. Nihayetinde Belh şehri düştü. Nasr da şehri terkederek Merv şehrine gitti.[20]

Kazanılmış olan bu zafer Hâris ve taraftarları adına yeni yerler ele geçirme adına büyük bir moral oldu. Sıra Horasan eyaletinin başkenti olan Merv şehrine gelmişti. Ancak Merv şehrini ele geçirmek kolay değildi. Hâris'in ordusu takviye birliklerle 60.000 kişiye ulaştı. En büyük desteği ise Ezd ve Temîm kabilesi veriyordu. Taraftarları ile birlikte Merv şehrine ulaşan Hâris, 'Âsım bin Abdullah'ı Allah'ın Kitabı ve Peygamberin Sünnetine davet etti. 'Âsım, Hâris'in önerisini kabul etmedi. Yapılan savaşta Hâris ve taraftarları ummadıkları bir yenilgi ile karşılaştılar. Taraftarlarından önemli bir kısmı Merv nehrinde hayatını kaybetti. Mağlubiyet üzerine Hâris'e destek veren dihkanlar[21] bulundukları şehre geri döndüler. Savaşın galibi olan 'Âsım görüşme yapmak için adamlarını Hâris'e gönderdi ise de bir sonuç çıkmadı. Savaş tekrar başladı. Nihayetinde bu mücadele Hâris'in mağlubiyeti ile sona erdi. 'Âsım'ın, Merv'den ayrılma karşılığında emniyet içerisinde şehirden çıkma teklifini kabul eden Hâris ve 3000 taraftarı şehri terk etti.[22]

117/735 yılında Emevi halifesi Hişam bin Abdülmelik, 'Âsım bin Abdullah'ı görevden aldı. Esed bin Abdullah'ı onun yerine vali tayin etti.[23] Azledilmesine rağ-

[17] Sharon, *Revolt*, pp. 28.

[18] Gerdizî, *Zeynu'l-Ahbâr*, s. 88; Daniel, *The Political and Social History of Khurasan*, pp. 22-23.

[19] Barthold, *Moğol İstilası*, 206.

[20] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 154; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 975. Hâris'in ordusu 4000, Nasr bin Seyyâr'ın ordusu 10.000 kişi idi. Sayı bakımından dezavantajlı olmasına rağmen, Hâris savaşı kazanmasını bildi.

[21] Dihkan: Yerel yöneticilere verilen ünvandır.

[22] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 155-156; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I,975-976; İbn Haldûn, *Târîh*, s. 649; Shaban, *The Abbasid Revolution*, pp. 119-120; Sharon, Revolt, s. 32; Kister, "Al-Harith b.Suraydj", *EI*, II, 223; Özkuyumcu; "Hâris b. Süreyc", *DİA*, XVI, 201.

[23] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 157; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 977; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 254; Barthold, *Moğol İstilası*, s. 206-207; Sharon, *Revolt*, 32; Kister, "Al-Harith b.Suraydj", *EI*, II, 223. Halifenin 'Âsım'ı azletmesinin temel nedeni olarak, Hâris bin Süreyc'i etkisiz hale getirememesi idi. Bk. İbn A'sem el-

→

men 'Âsım'a bağlı birçok taraftar mevcut idi. 'Âsım halifeye duyduğu öfkeden dolayı Hâris'e işbirliği teklifinde bulundu. Hâris bu öneriyi kabul etti. Ancak işbirliği mevcut halifeyi hedef aldığından dolayı Yahya bin Hudayn tarafından reddedildi.[24] Antlaşmanın geçersiz hale gelişi ile birlikte Hâris ile 'Âsım arasında tekrar mücadele başladı. Savaş 'Âsım'ın lehine gelişti. Hâris bu savaşta çok sayıda adamını kaybetti. Kendi canını zor kurtardı.[25]

Esed bin Abdullah Horasan valisi olarak göreve başladığı zaman 'Âsım'ın elinde Merv ve Ebrşehr, Hâris'in elinde Merverrûz, Halid bin 'Abdullah'ın elinde Âmul şehirleri bulunmaktaydı. Esed ilk önce Âmul şehrini ele geçirmek için harekete geçti. Şehrin yöneticisi Esed ile anlaşma yaparak şehri teslim etti. Esed bin Abdullah, Âmul'un ele geçirilmesinin ardından Belh şehrine doğru harekete geçti. Ancak Belh ahalisinin Hâris'in adamlarından birine tabi olması üzerine Tirmiz'e yöneldi. Bu sıralar Tirmiz, Hâris tarafından kuşatılmış vaziyette idi. Esed nehri geçip, kaleyi savunan adamına yardım edemedi. Kısa bir müddet sonra da şehir Hâris'in eline geçti. Esed geri dönerek önce Belh'e ardından Semerkand'a gitti. Semerkand yöneticisi Hâris'in adamı olmasına rağmen Esed ile antlaşma yaparak şehri ona teslim etti.[26]

Hâris bin Süreyc, kendine bağlı bazı yöneticilerin Esed'e teslim olmasının ardından taraftarları ile birlikte Yukarı Tohâristan bölgesinde bulunan Tebuşkan kalesine sığındı. 118/736 tarihinde Esed bin Abdullah, Tebuşkan kalesine Cuday' el-Kirmânî'yi gönderdi. Kirmânî kaleyi kuşattı ardından Hâris'in askerlerinden bir çoğunu öldürdü. Arap-mevali ayrımı yapmadan esirleri ve çocukları Belh pazarında köle olarak sattı.[27] Sığındığı Tebuşkan kalesinden kovulan Hâris, Doğu Tohâristan'a giderek Türgiş Hakanı'na sığındı.[28]

120/738 yılında Horasan valisi Esed bin Abdullah vefat etti. Yerine Nasr bin Seyyâr tayin edildi.[29] Nasr bin Seyyâr ileri görüşlü bir idareci idi. Müslüman olanlardan haksız yere alınan cizyeyi kaldırdı ve mali bakımdan birtakım iyileştirmeler yaptı. Kısa zaman içerisinde çok sayıda taraftar kazandı.[30] 121/739 yılında Maveraünnehr bölgesine yaptığı seferde Hâris'i himaye eden Türgiş Hakanı Kür-Sul'u mağlup edip, öldürdü.[31] Emevîler'in Irak sorumlusu olan Yusuf bin Ömer, Nasr bin Seyyâr'dan Şaş'a ilerlemesini Hâris'e haddini bildirmesini istedi. Nasr, Şaş

→

Kûfî, *el-Fütûh*, III, 279. Bazı kaynaklar Esed'in vali oluş tarihini 119/737 olarak vermektedir. Bk. Ezdi, *Târîhu'l-Mevsıl*, s. 39. Halîfe b. Hayyât ise 115/733 gibi erken bir tarih vermektedir. Bk. Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 224.

[24] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 159; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I,977; Shaban, *The Abbasid Revolution*, pp. 120.

[25] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 160; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I,977; Shaban, *The Abbasid Revolution, pp. 121.*

[26] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 161-162; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 977-978.

[27] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 164; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I,981; Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 223; Kutlu, *Türkler'in İslamlaşma Süreci*, s. 188, Sharon, *Revolt*,s. 33; Kister, "Al-Harith b.Suraydj", *EI*, II, 224.

[28] İbn A'sem el-Kûfî, *el-Fütûh*, III, 279; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 224; Belazürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, XII, 111; Kutlu, *Türkler'in İslamlaşma Süreci*, s. 188; Özkuyumcu, "Hâris b. Süreyc", *DİA*, XVI, 201.

[29] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 181; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 989; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 259.

[30] İbn A'sem el-Kûfî, *el-Fütûh*, III, 279; Wellhausen, *Arap Devleti*, 226-228; Kutlu, *Türkler'in İslamlaşma Süreci*, s. 189.

[31] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 200-201; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 996-997; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 261.

şehri üzerine yürüdü. Şehrin yöneticisi Nasr'a barış çağrısı yaptı. O da Hâris bin Süreyc'i şehirden çıkarma şartını ileri sürdü. Antlaşma gereğince Hâris, Farab şehrine gönderildi.[32] Şaş'ın ardından Nasr, Fergana'ya yöneldi. Birçok Ferganalı dihkan öldürüldü, ardından şehir Nasr'ın eline geçti.[33] Nasr bin Seyyâr Horasan'ın önemli şehirleri ele geçirerek Hâris'i sıkıştırıp, etkisiz hale getirmeye çalışıyordu. Önemli şehirleri ele geçirmesine rağmen Hâris'i tamamen etkisiz hale getirmeyi başaramadı.

126/744 tarihi Hâris-Nasr ilişkisinde dönüm noktası oldu. Hâris bin Süreyc'i kendisi için tehdit kabul eden Nasr, onu kendi yanına çekebilmek için harekete geçti. el-Kirmânî ile problem yaşayan Nasr bin Seyyar, Hâris ve Türkler'in Kirmânî ile işbirliği yapmasından endişe duymaktaydı. Hâris'i yanına çekebilmek için Emevî yönetiminden onun adına eman belgesi aldı.[34] Diğer taraftan Mukâtil bin Hayyân en-Nebatî başta olmak üzere önemli adamlarını Hâris'e gönderdi.[35]

127 Cemazeyilahir/Mart-Nisan 745 tarihinde Hâris bin Süreyc Merv şehrine geldi. O'nu Nasr'ın güvenlik şefi Selm bin Ehvaz ve çok sayıda insan karşıladı. O'nu karşılayanlar arasında bulunan Muhammed bin el-Fadl bin 'Atıyye el-'Absî şöyle konuştu: *"Gelişinle gözümüzü aydınlatan ve seni İslam Toplumuna ve Cemate döndüren Allah'a şükürler olsun!"* Bunun üzerine Hâris: *"Ey Evlad! Allah'a isyan üzerine bulunan çoğunluk azınlık; Allah'a itaat üzerine olan azınlık ise çoğunluktur."*[36] *"Çıktığım günden beri bugüne kadar gözüm aydınlık olmadı. Gözümün aydınlığı ancak Allah'a itaatten dolayıdır."*[37]

Yaklaşık on üç yıl Türk illerinde yaşayıp daha sonra çıkmak zorunda kaldığı beldeye dönen Hâris'in duygularını anlamak zor olmasa gerek. Tek arzusu, haksızlık ve zulme engel olmak, Kuran ve Sünnet'e dayalı bir hayatı Müslümanlar için tesis etmek olan kişinin samimi duygularını mezkur konuşmasından anlamak mümkündür. Özellikle Türgiş Hakanı'na sığınmak zorunda kaldığı andan itibaren aleyhine yürütülen karalama kampanyaları[38] kendisini oldukça yıpratmıştı. İdeallerini gerçekleştirmek için bu dönüş bir fırsat olabilirdi.

Nasr bin Seyyâr eski düşman, müstakbel dost Hâris bin Süreyc'i çok iyi karşıladı. O'nu Buharhuda adı verilen saraya yerleştirdi. Onun aile efradını da serbest bıraktı. Onunla dost olmak için 100.000 dinar vermek istedi. Ancak Hâris kendisine verilen parayı kabul etmeyerek şu itirazda bulundu: " *Benim dünya ve onun lezzetleri ile bir ilgim yoktur. Ben ancak Allah'ın kitabına sarılmanı, Sünnetle amel etmeni, faziletli ve hayırlı kimseleri görevlendirmeni istiyorum. Şayet sen bunları*

[32] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 201-202; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 997; Kister, "Al-Harith b.Suraydj",*EI*, II, 224.

[33] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 202; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 997.

[34] Vloten, *Emevi Devrinde Arap Hâkimiyeti*, s. 41.

[35] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 269; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 1024.

[36] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 279; Kister, "Al-Harith b. Suraydj",*EI*, II, 224.

[37] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 279; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 1032.

[38] O dönem Horasan valisi olan Esed bin Abdullah Hâris'i; "kavmine ihanet eden, kötü ahlaklı, çirkin işleri helal kabul eden biri olarak görüyordu. Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 162; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 978.

yaparsan düşmanlarına karşı sana yardım ederim." Hâris bir müddet sonra Nasr'ın düşmanı olan el-Kirmanî'ye şu mesajı yolladı: "*Şayet Nasr Allah'ın kitabı ile amel etme ve ondan istediklerimi yerine getirme konusunda garanti verirse, onu destekler ve Allah'ın emrini yerine getiririm. Eğer o bunları yapmaz ise; adaletle davranman ve Kitapla amel etmen şartıyla seni desteklerim.*"[39]

Hâris bin Süreyc'in Nasr'dan iki temel isteği vardı: 1-Kuran ve Sünnet ile amel etme 2-Layık olan kimseleri görevlendirme. Gerçekten bu iki istek toplumsal barış ve adaletin yeniden inşa edilmesi noktasında Hâris'in olmazsa olmazlarından idi. Bu yüzden rakiplerine karşı kendisinden yardım isteyen Nasr'a sınırsız değil şartlı destek vereceğini beyan etti. Talepleri yerine getirilmediği takdirde muhalif guruplarla işbirliği yapacağının açık mesajını vermekten de çekinmedi. Hâris bin Süreyc, Nasr'ı samimi bulmadı. Temimoğulları başta olmak üzere insanları hareketine davet etti. Hâris'in etrafına toplanan kimselerin sayısı üç bin kişiye ulaştı. Hâris, isyan öncesinde kararlılığını Nasr'a şu sözlerle bildirdi: "*Ben zulmü kötü olarak gördüğümden dolayı on üç yıldan beri ayrıyım. Sen ise beni zulme çekmek istiyorsun*"[40]

II. Hâris Bin Süreyc'in Öldürülmesi ve Hareketin Sonu

127/745 yılında Mervan bin Muhammed halife oldu.[41] Önceki halife; Yezid bin Velid, Hâris için eman vermiş, Hâris de Türk ülkesinden dönüp, Nasr'ın yanına gelmişti. 128/746 yılında İbn Hübeyre Irak valisi sıfatıyla Nasr bin Seyyâr'a Mervan bin Muhammed adına biat almasını emretti. Nasr, yeni halifeye biat etti. Hâris bin Süreyc yeni halifenin, selefinin vermiş olduğu garantiyi kabul etmeyeceğini ileri sürerek Mervan bin Muhammed'e biat etmekten kaçındı.[42] Selm bin Ehvaz başta olmak üzere Nasr önemli adamlarını Hâris'e gönderdi. Nasr'ın adamları Hâris'e, Nasr'a itaat etmesini çünkü Türklerin arasından kendisini Nasr'ın kurtardığını söylediler. Bozgunculuk yapmaması için uyarıda bulundular. Hâris elçilerin istekleri doğrultusunda bir antlaşmaya yanaşmadı ve tarafını şu sözlerle belli etti: "*Gerçekten ben yönetimin Kirmânî'nin elinde olmasını istiyorum halbuki yönetim Nasr'ın elinde*"[43]

Hâris bin Süreyc, Nasr'a elçi göndererek yönetimi bırakmasını talep etti. Ancak Nasr böyle bir teklifi kabul etmedi. Daha sonra Hâris güvenlik şefi Selm bin Ehvaz'ın görevden alınmasını istedi. Nasr, güvenlik şefini azletti. Nasr ortak bir çözüm için Mukâtil bin Süleyman ve Mukâtil bin Hayyan'ı temsilci olarak tayin etti. Hâris'in temsilcileri ise; Muğire bin Şu'be el-Cehdamî, Muaz bin Cebele idi. Hâris bin Süreyc kendisini *"Siyah Bayraklar'ın Sahibi"*olarak tanıtıyordu. Nasr onu bu

[39] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 279; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 1032.
[40] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 280; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 1032.
[41] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 280; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 1030; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 288-289.
[42] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 292; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 1038.
[43] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 292.

düşüncesinden vazgeçirmeye çalıştı. Ona, el-Kirmanî ile savaşmasını şayet onu yenerse kendisine tabi olacağını söyledi.[44]

İki tarafta antlaşma için seçilen hakemlerin kararını beklemeye başladı. Cehm bin Safvan Hâris, Mukâtil bin Hayyan da Nasr adına görüşmeleri yürütüyordu. Her iki hakem yönetim işinin şûraya bırakılması noktasında antlaşmaya vardılar. Nasr bin Seyyâr böyle bir kararı tanımadı. Hâris bin Süreyc danışmanı Cehm bin Safvan marifeti ile Nasr aleyhine kampanya başlattı. Kampanya için seçilen görevlilerden birinin Nasr'ın adamlarınca dövülmesi Hâris tarafından savaş nedeni olarak kabul edildi. Böylelikle Hâris sonunu getirecek mücadeleyi tekrardan başlattı. Nasr savaştan önce Hâris'in Allah düşmanı bir kimse olduğu propogandasını yaptı. Selm bin Ehvaz, savaş esnasında her düşman başı için 300 dirhem vaat etti. Kısa zaman içerisinde Hâris'in askerleri hezimete uğradı. Selm, Hâris'in katibi Yezid bin Davud başta olmak üzere bir çok kişiyi öldürdü. Bu mücadele esnasında Nasr bin Seyyâr, el-Kirmanî ile bir görüşme yaptı. el-Kirmânî Nasr'ın kendine hile yapacağını düşünerek Hâris'in tarafına geçti. Nasr'ın askerleri ile savaşırken Hâris'in danışmanı olan Cehm bin Safvan el-Kirmanî'nin yanında savaşıyordu. Savaş esnasında esir düşürülüp, öldürüldü. Bu olay sonrası mücadelenin boyutu değişti. Nasr ile Hâris arasındaki anlaşmazlık el-Kirmânî tarafında bulunan Ezd ve Rebia'lılar ile Nasr yanlısı Mudarlılar arasında kabile savaşının çıkmasına neden oldu. Hâris ile el-Kirmânî ittifak yapmak suretiyle Nasr'ın ordusunu mağlup edip, Merv şehrinden çıkarmayı başardı. Merv sakinleri savaşın bitimiyle huzur ve güvene kavuşacaklarını zannettiler ancak yanıldılar. Hâris'in karşı çıkmasına rağmen el-Kirmânî'nin askerleri şehirde yağma yaptı. Hâris'in adamlarınadan olan Bişr bin Cürmüz ed-Dabbî ve beraberindeki beş bin kişi kabilecilik yapmak suretiyle davaya ihanet ettiğini düşündükleri liderlerini terk ettiler.[45]Hâris bin Süreyc, yönetim işini şûraya bırakmasını el-Kirmânî'den talep etti. Ancak o böyle bir teklifi kabul etmedi.[46] Hâris bin Süreyc, el-Kirmânî ile yapmış olduğu ittifaktan dolayı pişmanlık duydu. Hak ve adalet anlayışını hakim kılmak için kendisinden ayrılan Bişr bin Cürmüz ed-Dabbî tarafına geçti. Nihayetinde 128 Recep/Nisan 746 tarihinde el-Kirmanî ile yapılan savaşta, kendisi, kardeşi, Bişr ve çok sayıda taraftarı öldürüldü.[47] Böylece uzun yıllar Emevî yönetimini meşgul eden bir hareket sona erdi.

III. Hareketin Genel Karakteristiği

Hâris bin Süreyc'in, Emevî yöneticilerinden yerine getirilmesini istediği talepleri göz önüne aldığımız zaman karşımıza dini, sosyal ve siyasi yönü ağır basan

[44] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 292-293; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 1038; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 300-301.

[45] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 292-298; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 1038-1039; İbn Haldûn, *Târîh*, 663; Kutlu, *Türkler'in İslamlaşma Süreci*, s. 191-192.

[46] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1039; İbn Haldûn, *Târîh*, 663.

[47] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 298; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 1039; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 300-301; ayrıca bk. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 250; İbn Haldûn, *Târîh*, 663; Vloten, *Emevi Devrinde Arap Hakimiyeti*, s. 41; Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 230-231; Kutlu, *Türkler'in İslamlaşma Süreci*, s. 192; Kister, "Al-Harith b. Suraydj",*EI*, II, 224; Özkuyumcu, "Hâris b. Süreyc", *DİA*, XVI, 201.

protest bir hareket çıkmaktadır. Hareketi "Şii hareketler " kategorisinde değerlendirenler[48], muhtemelen Emevî karşıtı her girişimin şii orjinli olması gerektiğine inanmaktadırlar. Halbuki, Hâris'in hareketi herhangi bir gurup ya da zümre için başlatılmamış olup Horasan bölgesinde yaşayan, eşit haklardan mahrum, zulüm gören insanların durumunu ıslah için başlamıştır. Şii hareketlerin çıkış noktası Hz. Ali soyundan gelenlerin iktidarı ele alması anlayışına dayanmakatdır. Hâris'in talebi ise; Kitap ve Sünnet ile amel, ehil kimselerin iş başına getirilmesi idi.[49] Böyle bir öneri, Şia'nın nass yoluyla iktidarın Hz. Ali soyuna ait olduğu tezi ile uyuşmamaktadır.

Hâris'i ve onun hareketini Harici özellik ile ilişkilendirenler de olmuştur.[50] Harici düşüncenin kendisi dışında bir fikre tahammülü olmadığı göz önüne alındığında bu hareketi Harici olarak nitelendirmek pek isabetli gözükmemektedir. Hariciler'in dini anlamlandırmada yaşadığı sıkıntı ve bu durumu aşacak entelektüel zihin yapısına sahip olmamaları, problem çözmede çoğu kez şiddet yolunu tercih etmeleri, kendilerini toplumdan soyutlayan, içe kapalı bir topluluk(izole) haline getirmiştir. Bu durum Haricileri toplumun geneli nazarında şüphe ile bakılan insanlar haline getirmiştir. Haricilerin başlatmış olduğu isyan hareketleri Harici düşünceye bağlı insanlar ve onların sempatizanları tarafından desteklenmiş, geniş bir halk desteği görmemiştir. Halbuki; Hâris'in hareketi başlangıçtan itibaren geniş bir halk desteği almıştır. Hâris problemin aşılması için diyalog yolunu hep açık tutmuş, tahkimi sorunun aşılması için bir yöntem olarak benimsemiştir . Harici düşünce ise, böyle bir durumu tasvip etmemiş bu yüzden şiddeti bir çözüm yolu olarak görmüştür.

Hâris'in hareketinin Mürcîî' karakteristiğe sahip olduğunu iddia edenler[51] muhtemelen onun katibi olan[52] Cehm bin Safvan'ın[53] fikirlerinin[54] Hâris tarafından da paylaşıldığı tezinden hareket etmektedirler. Hâris'in başlatmış olduğu hareketin fikrî açıdan kozmopolit yapısı, Cehm bin Safvan ya da farklı bir düşünceye sahip insanların aynı hareket içerisinde yer almasını bizler için anlaşılır hale getirmektedir. Farklı düşünceden insanları bir araya getiren temel etmen, mevcut Emevî iktidarının zulüm ve haksızlığına son verme düşüncesi idi. Böyle bir ideali gerçekleştirecek yönetim mekanizmasının ikinci adamının Mürciî olması, bu hareketin bu düşünce ile özdeş hale getirilmesini zorunlu kılar mı? İşte bu soru üzerinde tartışmaya değer bir husustur.

[48] Barthold, *Moğol İstilası*, s. 206.
[49] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 279; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 1032.
[50] Ezdi, *Târîhu'l-Mevsıl*, s. 37.
[51] Madelung, "Horasan ve Maveraünnehr'", *AÜİFD*, tsz. XXXIII, 241-242; Kutlu, *Türkler'in İslamlaşma Sürecinde Tesirleri*, s. 192-196.
[52] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IV, 292.
[53] Cehm bin Safvan hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Gölcük, "Cehm bin Safvan", *DİA*, VII, 233-234. Ayrıca bk. Vloten, *Emevi Devrinde Arap Hakimiyeti*, s. 42-44.
[54] Cehm bin Safvan'ın itikadi görüşlerinden oluşan mezhebe *Cehmiyye* ismi verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Gölcük, "Cehmiyye", *DİA*, VII, 234-236.

Sonuç

Emevî iktidarını Horasan bölgesinde zor durumda bırakan, devletin sonunu hazırlayan ve birçok isyana ilham kaynağı olan Hâris bin Süreyc hareketi; bir dönemin siyasi, sosyal ve dini hayatına damga vurmuştur. Horasan coğrafyasının ırkî ve dinî açıdan farklı unsurlardan oluştuğu göz önüne alındığında, bölgenin muhalif hareketler için büyük bir potansiyele sahip olduğu bilinen bir durum idi. Böyle bir gerçek ortada iken, ayrımcı politikalar, ekonomik ve sosyal hayatta yaşanan krizler Emevîleri bölgede yalnızlaştırmıştır. Özellikle açgözlü bölge valilerinin ekonomik menfaatlerini koruma adına İslam'a aykırı birtakım uygulamaları Emevîlere duyulan öfke ve nefreti arttırmıştır. Bunun neticesinde Hâris bin Süreyc'in açmış olduğu isyan bayrağı etrafında kısa zaman zarfında birçok insan toplanmıştır.

Hâris'in mevcut iktidardan talepleri açık ve net idi. Kuran ve Sünnete uygun olmayan her türlü hareketin karşısında olan Hâris, haksız ve adaletsiz uygulamalara bir an önce son verilmesini istiyordu. Bu bağlamda halka zulmeden yöneticilerin görevden alınması ve bunların yerine hakkı ve adaleti gözeten kimselerin tayin edilmesi, oluşturulacak bir komisyon tarafından yöneticinin seçilmesi fikrini savunuyordu. Sadece dînî değil aynı zamanda siyasi tarafı bulunan bu istekler dönemin Horasan valileri tarafından kabul görmemiş; bu yüzden Hâris bin Süreyc, Emevî güçleri ile askerî mücadeleye girişmiştir. Ancak şansı her zaman yaver gitmeyen Hâris eski müttefiki el-Kirmanî tarafından öldürülmüştür.

Emevî politikası karşıtı olması nedeniyle kendisini "Siyah Bayrak" sahibi olarak isimlendiren Hâris bin Süreyc, kendisinden sonra başlayan Abbasi hareketini derinden etkilemiştir. Öyle ki, Abbasiler, Emevîleri ortadan kaldırma amacı ile başlattıkları hareketin rengini siyah olarak belirlemişlerdir.

Hülasa; Hâris bin Süreyc hareketi, dînî, sosyal ve ekonomik alanda yaşanan krizleri ortadan kaldırmak amacıyla ortaya çıkmış, siyasi yönü de bulunan muhalif bir yapılanmadır. Bu yapılanma, farklı düşünce ve hedefleri olan insanları tek bir amaç etrafında birleştirmeyi başarmış ve bu yüzden uzun bir müddet Emevîler için ciddi bir tehdit oluşturmuştur. Hâris bin Süreyç ve onun temsil ettiği harekete dair ortaya atılan iddialara gelince; O'nu ve hareketini Şiî ya da Haricî olarak değerlendirmek tarihi veriler ışığında pek mümkün gözükmemektedir. Ancak onun Mürciî düşünceye sahip bir kişi olduğuna dair iddialar ihtimal dahilindedir ve Hâris'in hareketin başarısı için farklı düşünceden insanlara müsamaha ile yaklaşması belki de hareketin Mürciî karakterde bir yapılanma olarak görülmesine neden olmuştur.

Kaynakça

Athamina, Khalil, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı", çev. Saim Yılmaz, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* yıl. 2000, S. 2.

Barthold, Vassiliy Viladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan,* nşr. Hakkı Dursun Yıldız Ankara, 1990.

Belazürî, Ebû'l-Abbas Ahmet bin Yahyâ (v. 284/897), *Ensâbü'l-Eşrâf,* thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Zerkeli, Beyrut 1996, I-XIII.

Daniel, Elton L. *The Political and Social History of Khurasan Under Abbasid Rule: 747-820,* Minneapolis, 1979.

Ezdî, Ebû Zekeriya Yezîd bin Muhammed (v. 334/965), *Târîhu'l-Mevsıl,* nşr. Ali Habib, Kahire, 1967.

Fayda, Mustafa "'Atâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (DİA),* İstanbul, 1991, IV, 32- 33.

Gerdizî, Ebû Saîd 'Abdulhay bin Dahhâk bin Mahmûd (v. 444/1053), *Zeynu'l-Ahbâr,* şrh. Abdülhayy Habibi, Tahran,1986.

Gölcük, Şerafettin "Cehm bin Safvân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (DİA),* İstanbul, 1993, VII, 233- 234.

------, "Cehmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* İstanbul, 1993, VII, 234-236.

İbn Haldûn, Abdurrahman bin Muhammed (v. 808/1406), *et-Târîh,* haz. Ebu Suheyb el-Kerimî, Beyrut, tsz.

Halîfe bin Hayyât, Ebi 'Amr (v. 240/855), *et-Tarih,* thk. Mustafa Necib Fevvaz- Hikmet Fevvaz, Beyrut, 1995.

İbn Kesîr, İsmaîl bin Ömer (v. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* Beyrut, 2007, I-XIV.

İbnu'l-Esir, İzzüddin Ali bin Ebi'l-Kerem (v. 630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih,* haz. Muhammed el-Arab, Beyrut, 2007, I-II.

Kister, M. J. "Al-Harith b.Suraydj" *The Encyclopedia of Islam, (EI),* new edition, B. Lewis-V.L.Manage-J. Schact, London, 1971, II, 223-224.

Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed İbn A'sem (v. 314/926), *el-Fütûh,* thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1992, I-III.

Kutlu, Sönmez, *Türkler'in İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri,* Ankara, 2000.

Madelung; Von Wilfred, "Horasan ve Maveraünnehr'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı", çev. Sönmez Kutlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD),* C. XXXIII, Ankara, tsz.

Özkuyumcu, Nadir, "Hâris b. Süreyc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (DİA),* İstanbul, 1997, XVI, 201.

Shaban, M.A., *Islamic History-A New Interpretation (600-750),* Cambridge, 1976.

------, *The Abbasid Revolution,* Cambridge, 1979.

Sharon, Moshe, *Revolt-The Social and Military Aspects of the 'Abbâsid Revolution,* Jerussalem, 1990.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed bin Cerîr, (v. 334/945), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk,* Beyrut, 2008, I-VI.

Van Vloten, Gerlof, *Emevîler Devrinde Arap Hâkimiyeti-Şia Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar,* çev. Mehmet S. Hatipoğlu, Ankara, 1986.

Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sükûtu,* trc. Fikret Işıltan, Ankara, 1961.